Наталя ГРОМОВА
Київ

УКРАЇНСЬКІ ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ ПРО ПОХОДЖЕННЯ ТВАРИН

В статті розглядаються народні уявлення українців про виникнення тварин (звірів і птахів) на матеріалах етіологічних легенд, що виникли в період язичництва і після запровадження християнства.

Ключові слова: традиційний світогляд, космогонічні уявлення, етіологічні легенди, міфологічні легенди, апокрифічні легенди, деміург, тварини, гріх і кара.

Кожен народ має систему уявлень про те, як, ким і коли створений світ – як з'явилася земля, рослини, тварини і сама людина. Потреба пізнати навколишній світ, пояснити собі походження усіх його частин та елементів є базовою рисою людської натури. Українці тут не є винятком. Джерелом таких уявлень у багатьох народів є космогонічні міфи. На українському ґрунті вони не збереглися. Тому фольклорна джерельна база українських традиційних уявлень про світотворення – це колядки, балади і легенди, а також обрядовість річного циклу свят. Походження різних видів тварин можемо простежити саме на матеріалі створених у різний час етіологічних легенд. За визначенням Василя Сокола, етіологічні легенди – це твори народної прози, що в персоніфікованій, алегоричній, символічній формі пояснюють причини походження якого-небуть явища природи чи суспільного життя[1]. Залежно від часу творення, ці легенди поділяються на міфологічні (пояснюють творення землі, тварин, птахів, людей тощо з позиції язичництва) та апокрифічні (мандрівні сюжети християнського змісту, заборонені церковними канонами).

Сутність будь-якого явища для українця традиційного періоду зводилася до питання його походження. Відповідно, «що це?» означало «звідки воно взялося?». В більшості етіологічних легенд промовисто звучить тема гріхів і покарання за них, тобто вони не лише пояснюють, як влаштований світ (звідки взялися його частини), а й мають дидактичний характер – вчать слухачів не порушувати заборони і не грішити. Етнографами і фольклористами записана величезна кількість таких легенд, серед яких ми можемо віднайти абсолютно різні і не пов'язані між собою сюжети про виникнення однієї і тієї самої тварини. Наприклад, в одній легенді зозуля – це мати, що відлетіла від неслухняних дітей, в другій – це дівчина, яку її власна мати спересердя прокляла за баловство, в третій мова йде тільки про кування зозулі (яка нібито кликала птаха Кука) тощо.

З цієї причини в даній статті ми будемо класифікувати сюжети про походження тварин не за видам тварин (напр., усі варіанти легенд про походження коня, кози, крота тощо), а саме за типом творення – хто є деміургом і в який спосіб відбувається творення.

Українська анімалістична казка і українська етіологічна легенда оцінюють одних і тих самих тварин абсолютно по-різному. Так, ведмідь у казці про тварин зазвичай вайлуватий, незграбний, але не страшний. Вовк у казці про тварин переважно дурний і безпорадний (лисиця дурить його на риболовлі і він відморожує хвіст («Лисичка сестричка і Вовчик-братик»), він не може дати ради нахабній козі («Коза-дереза»). У чарівній казці вовк часто взагалі є добротворцем – помічником головного героя, несе його у тридесяте царство до майбутньої нареченої («Залізний вовк»). У казці «Колобок» і вовк, і ведмідь постають невдахами, яким не вдалося скуштувати смачного Колобка. Натомість у легендах ці звірі вже показані страшними і небезпечними для людей і домашньої худоби: вовк створений чортом, а ведмідь – перетворений з людини. Лисиця, яка була одним із найпопулярніших персонажів анімалістичної казки, майже не фігурує у етіологічних легендах. Крота у казках нема, зате в легендах він є перевертнем людини за гріхи – вочевидь, землероби не злюбили його за те, що він вириває великі кучугури землі серед городу і цим дуже шкодить городині. Це пов'язано з тим, що казки про тварин виникли суттєво раніше, ще на етапі полювання (Віктор Давидюк датує їх появу аж добою палеоліту[2]), а етіологічні легенди постали вже на етапі землеробства і тваринництва. І казки, і легенди часто не є автохтонними, це мандрівні сюжети, проте і ті, і інші зазнали значної переробки сюжетів на українському групі, і були пристосовані до специфіки українського світогляду відповідного періоду.

© Наталя Громова

Людина архаїчного (дохристиянського) світогляду почувалася на рівних із рештою представників природи, і позиціонувала себе як активного учасника світотворчого процесу[3]. Це проявлялося як у обрядовість сфері – по суті, вся календарна обрядовість може розглядатися як світотворчий акт, безкінечний процес відтворення порядку (космосу) з безладу (хаосу)[4], – так і на рівні міфу. Відтак зрозуміло, чому в дотеїстичний період творення тварин також «було справою рук» людини. Етіологічні легенди часів язичництва фіксують переважно два основні способи виникнення тварин: 1) людина сама перетворюється на тварину, 2) одна людина перетворює на тварину іншу.

Деякі фольклорні тексти фіксують покарання за гріх, яке відбувається саме собою, безособово, без фігури судді чи чаклуна. Так, *кротом* став син багатого чоловіка, якого батько закопав на земельній ділянці свого бідного брата, щоб той син ніби-то голосом із самої землі брехав, що поле належить багатому – в результаті його син так і залишився жити у землі кротом[5]. Тут гріх, який тепер довічно спокутує син за батька – жадібність.

Є легенди, в яких людина сама перетворюється на тварину через те, що інші прогрішили проти неї або глибоко образили її. Так, згідно поширеної на українських теренах легенди, на зозулю перетворилася мати, діти якої не дотрималися її прохання не казати бабусі, хто їх тато, адже він був вужем. Син переказав бабусі слово в слово, як веліла мати, а дочка розповіла правду – що їхній батько вуж. Тоді бабуся хитрістю виманила вужа і відрубала йому голову, не зважившись на те, що її дочка була з ним щаслива в шлюбі. У великій тузі молода жінка «перекинула свого сина на соловейка за золоті слова, а дочку, пустила у світ гадюкою – щоб знала, як важко було її батькові. Сама ж злетіла сивою пташкою, сіла на калині й почала жалібно кувати, свого чоловіка до себе кликати. І так з тих пір з усього птаства тільки зозуля не має ні свого гнізда, ні своїх дітей. Літає по світу та й кличе свого Івана. І так щороку аж до Петра. А в той день, коли його вбито, і до неї повертається пам'ять, що його вже нема, і вмовкає вона знов аж до другого літа»[6]. Більш поширене пояснення того факту, що зозуля перестає кувати саме на свято Петра (12 липня), відоме нам з такого апокрифічного сюжету: зозуля вдавилася мандриком, вкраденим у святих Петра, Павла та Ісуса Христа під час їхніх мандрівок світом[7].

Інша легенда такого типу зооетіології, і теж про зозулю: мати захворіла, просила дітей принести їй води, а вони гралися і полінувалися – через те вона перетворилася на зозулю і відлетіла від них, назавжди відцуравшись від рідних дітей[8]. В такий спосіб наші предки намагалися пояснити собі, чому зозуля підкидає власні яйця у чужі гнізда і не вигодовує своїх пташенят. Адже для українця головною цінністю був власний рід і головною метою життя – продовжити власний рід, народити дітей і дочекатися онуків, діти без роду і племені вважалися байстрюками і зневажалися.

На маленьку пташку *волове очко* перетворилася дитина, яка дуже любила свого батька. На село напали татари, убили і порубали на частини батька цієї дитини, і відсічена голова його десь закотилася. Тому дитина перетворилася на волове очко, і з тих часів стрибає всюди, зазирає під кущі, шукаючи голову батька – і ніяк не може віднайти[9]. Виникнення такого чудернацького сюжету, вочевидь, пов'язане із народними спостереженнями за незвичною поведінкою цієї пташки.

Як вірили наші предки, багато видів тварин постало із людей, покараних кимось іншим за гріхи. В дохристиянські часи персоналія того, хто виносить вирок, є часто неважливою і абстрактною – це просто якийсь чоловік. Тут проявляється первісна демократичність і рівність (на відміну від християнських легенд, де суддею є Бог). Покарання ж формулюється таким чином: той гріх, який вчинила людина, вона тепер буде у тваринній подобі виконувати завжди. Так, *дятлом* став чоловік, котрий поїхав у ліс на Великдень (в іншому варіанті – у неділю[10]) рубати дрова. Але ж працювати на свята заборонено – за це старий дід його й закляв: ««Відтепер будеш, чоловіче, цюкати по дереві до кінця світу». І з чого чоловіка учинився дятлик, який усе скаче по деревах і цюкає своїм дзьобом, як той чоловік цюкав своєю сокирою»[11].

На *чайку* перетворила дівчину розлючена мати парубка, якого та дівчина послала на вірну смерть – погодилася з ним одружитися тільки після того, як він прославиться у битвах із татарами. Коли татари вбили парубка і кинули його тіло в море, його мати «в розпуці прокляла лиху дівку, щоб та птахою-чайкою стала і шукала у хвилях тіло козаче»[12]. Така алегорія в легенді викликана тим, що крики чайки нагадують журливий плач людини (це знайшло відображення також у відомій чумацькій пісні «Ой, горе тій чайці, чаєчці-небозі»).

У закарпатському селі Келечин записаний досить цікавий варіант легенди про походження *ведмедя* (переважно ця легенда дійшла до нас у апокрифічних варіантах, де заклинаючем є Ісус Христос). Тут же був собі багатий мірошник, що обважував людей. Ночами він вартував свій

млин, загорнувшись у хутро, опустивши обличчя, щоб його було не видно, і буркаючи «Гу! Гу! Гу!». Якось повз його хату проходив бідний селянин, дуже налякався і вигукнув: «А закляв би сь ся! Абись таким і вдень ходив.» І зробився із мельника ведмідь, бо йому той бідняк у такий час залав. Крав мельником – краде й тепер, як став ведмедем»[13]. Тобто в цій легенді обіграна така якість ведмедя, як викрадання їжі у людей.

На *ластівку* з червоною плямочкою на шиї перетворилася жінка, яку занадто міцно обійняв її ж чоловік після тривалої розлуки, аж їй кров з рота на шию потекла, при цьому він примовляв: «Голубочко, ти любочко, ластівонько!»[14] Є варіант цієї легенди з Наддніпрянщини, де чоловік щось різав, забруднив руки кров'ю, після чого обійняв дружину, поцілував і лагідно промовив: «Ластівко ти моя!» - тієї ж миті вони обоє спурхнули і полетіли ластівками[15]. Тут перетворення на птаха відбувається навіть не в силу покарання за гріх, а просто через номінування.

Українці традиційно вірили в надзвичайну силу материнського прокльону. Є низка етіологічних легенд, в яких тварини постають із заклятих матерями за якусь провину дітей.

В гуцульській легенді з села Великий Ключів (Коломийського р-ну Івано-Франківської обл.) про походження *зозулі* мовиться наступне. Дитина гучно гралась на лаві лялькою («куклою»), мати розлютилась від її криків і кинула ляльку у піч у вогонь, дитина заплакала: «Куклочко моя, куклочко!», а мати її сперсердя закляла: «Бодай же би ти «кукала», поків світа та сонці!»[16] В іншій легенді дочка просто заховалася від матері за димар і, граючись, кликала її: «Ку-ку, мамо», на що розлючена мати відповіла: «Щоби-сь кукала, поки сего світа!»[17]. В обох згаданих легендах після цих слів матері дочка вилітала у вікно зозулею.

Про *крота* у тому ж Великому Ключеві оповідають подібне: якось дитина гралася в землі і дуже обмастилася, на що мати крикнула: «Бодай же би ти риласі в землі, поків світа та сонці!»[18].

В низці міфологічних легенд можемо натрапити на сюжет про перетворення відьмою чоловіка на вовка – але це не є предметом дослідження нашої статті. Адже так виникає вовкулака – демонологічний персонаж, що перекидається то на вовка, то на людину. В народі вірили, що його можна остаточно розчаклувати і повернути виключно в людську подобу. Натомість тут ми аналізуємо тексти, в яких людина в міфічний час першотворення одноразово і незворотньо перетворилася на тварину, якої до того не існувало, і таким чином виникає нова тварина (деякі легенди на цьому спеціально акцентують увагу: «кажуть, бусел – з чоловіка»).

Дуже нетиповим для української традиції є текст, в якому людина утворює пташку не з іншої людини, а просто із неживого предмету. Так, у селі Полика на Івано-Франківщині записана легенда про етіологію *жайворонка*: «якийсь сивий чоловік» пожалів орача у полі, якому було самотньо і сумно. «Дід узяв грудочку землі, підкинув угору і мовив: «Живи, воронок!» І над полем з грудочки враз зробилася пташка, защебетала і полетіла до неба»[19].

Деякі міфологічні легенди не пояснюють походження цілої тварини, а акцентують увагу слухача на появі лише якоїсь примітної риси, напр, *короткого заячого хвоста* (адже у більшості тварин хвости суттєво довші). Згідно легенди, записаної на Наддніпрянщині, хвоста зайцеві обірвав москаль, що впав на нього з неба і хотів їхати на ньому верхи, проте заєць вирвався, тільки хвіст у руках москаля й лишився[20]. Специфічний звук (*кування*) зозулі пояснюється в наступній легенді: жив собі великий птах Кук, якого всі боялися; він помер і тривалий час не давав про себе знати; пташки послали в розвідку зозулю: вона не повірила, що Кук уже помер, з того часу літає і все його кличе «Куку!»[21] (кличний відмінок). Схожа легенда про велетенського птаха Кука і зозулю дає водночас і відповідь на питання, чому зозуля не висиджує свої яйця. Птахи вирішили убити Кука, котрий жер своїх підданих. Це зголосився зробити сокіл за умови, що хтось виманить Кука на дерево. Зозуля погодилася покликати Кука – якщо інші птахи за неї повисиджують її яйця. В результаті зозуля виманила Кука з його нори, сокіл його убив, а «зозуля сіла біля нього і засміялася: «Хи-хи! Куку по Куку». Птахи вибрали королем сокола. А зозулині яйця відтоді мусять висиджувати інші птахи»[22].

З приходом християнства на українські терени поширилася ідея про творення тварин (як і всього сущого) Богом. У Книзі буття творення окремих тварин не виокремлюється, там виникають цілі види (плазуни, птахи тощо) разом: На п'ятий день творіння Бог створив риб, «всяку душу живу плазуючу, що її вода вироїла» і птахів і, на шостий – решту «худоби», «плазуюче» і «земну звірину»[23]. Проте народна уява українців сприйняла не стільки канонічну космогонічну версію християнства, скільки апокрифічну (заборонену церковним каноном), дуалістичну, де творцями усього живого є одночасно і Бог, і диявол. Такі дуалістичні вірування (зокрема, маніхейство і богумильство) проникли на Русь із Балкан після завоювання Сербії і Болгарії Туреччиною (кін. XIV ст.), через що багато представників культурної еліти, християн, змушені були тікати звідти до братів-християн на північ. Потрапивши на Русь, вони не лише усно про-

повідували дуалістичні, єретичні з точки зору офіційного християнського канону погляди, а й принесли сюди апокрифічні книги «Видіння Ісаєве», «Книги Єноха, Варуха», «Житіє Адама і Єви», «Євангеліє від Фоми про Ісусове дитинство», «Суперечки Ісуса з дияволом», «Ходіння Богородиці по муках». Дуалістична космогонічна концепція (про творення світу одночасно Богом і Сатаною), що базується на цих апокрифічних творах, увійшла в загальновживаний фольклорний фонд по всій території України, тобто стала дійсно «народною» і такою, що відображала світоглядні установки пересічних українців, а не лише релігійно орієнтованих носіїв[24].

Низка легенд максимально наслідує християнський канон: тут тварини творяться Богом «з нічого», тобто без вказівки на матеріал. Це стосується більшості свійських тварин: волів, віслюків, овець, котів[25]. В багатьох апокрифічних легендах свійські тварини розподілені на богообраних і проклятих Богом, що в українській інтерпретації означало: є вони благословенними у їжу чи ні. Натомість створені дияволом, як і прокляті Богом тварини «не годяться в їжу». Загальним принципом такого поділу була міфічна поведінка тварин у двох біблійних ситуаціях: або під час народження Ісуса Христа, або під час його втечі з матір'ю Марією до Єгипту. В обох випадках одні тварини загрібали немовля Ісуса під сіно/солому, ховаючи від жидів, які його шукали – за це Бог їх благословив (це віл, вівця, гуска). Інші ж, навпаки, сіно розгрібали – за що були, відповідно, Богом прокляті (кінь, горобець). Прокляття Господом горобців пов'язується з біблійними подіями розп'яття Господа на хресті: коли жиди розпинали і мучили Христа, горобці кричали «Жив! Жив! Жив!» (так українцям чується щебетання горобців) – через що жиди ще сильніше мучили Христа[26]. За це Ісус проклявїх, заборонивши їм відлітати на зиму в теплі краї, через що їх багато гине[27]. Негативне ставлення до горобців зумовлене, звісно, тим, що вони викльовують посіви – зерна соняшника, пшениці. На свято Цареграда (24 травня) українці традиційно проводили цікавий обряд захисту полів від нищення горобцями: оголений чоловік зі страсною свічкою і хлібом у руці оббігав тричі свою ниву, проказуючи спеціальне замовляння, що закінчується словами: «Не вели горобцям соняшників пити, пшениці бити, на оселю сідати, а вели перелітати і не долітати… Я свою ниву спасаю, а горобців ізсилаю на ліса, на луга, на очерета»[28].

Щодо *курки*, то легенди фіксують суперечливе ставлення до неї: коли Ісус народився, вона його загрібала, а коли він переховувався з Марією від жидів – навпаки, вигрібала. Через це її м'ясо не можна святити на Великдень, проте її яйця (крашанки) освячують на це свято і їдять[29].

За велінням Ісуса Христа *павук* має жити з людьми і його не можна вбивати – адже, згідно однієї легенди з Келечина (Закарпаття), коли Ісуса розіп'яли на Хресті і здерли з нього одяг, павук швидко виплів полотно і прикрив його наготу[30]. Інший тест оповідає, що павук заплів павутиною вхід у печеру, де переховувалися Марія з немовлям Ісусом[31].

Якщо в дохристиянські часи за гріхи одних людей їх перетворювали на тварин інші люди або вони самі в такий спосіб вічно спокутували свій гріх, то з приходом християнства ця функція караючого судії була передана, звісно, Богові. Так, на *лелеку* перетворено чоловіка за гріх цікавості: Бог зав'язав «увесь гад» (тобто плазунів) у мішок і віддав чоловікові, щоб той вкинув у море, не розв'язуючи, адже «задумав винищити ті плюгаві створіння». А чоловікові закортіло подивитися, розв'язав мішок – «гад і поліз з нього», і чоловікові у подобі бузька довелося його весь час збирати. Гніздо своє бузько в'є на дахах людських хат, «бо дуже нудиться за хижею, в якій він жив»[32]. Такі численні варіанти етіологічної легенди про лелеку (які різняться між собою лише несуттєвими деталями) записані на українському і білоруському Поліссі, в українських Карпатах, а також у Польщі і на північному заході Болгарії[33]. Здається дивним, чому українці такому доброму птахові, як лелека, приписали таку гріховну етіологію? Адже цей птах, як вірили, і дітей із вирію приносить, і коли побудує гніздо на стрісі чи у дворі – то на щастя. Подільська легенда пояснює цей феномен: «Коли з ним по-доброму, бузько приносить у хату щастя, а якщо скривдити, всього можна сподіватися. Він тобі і гадюку у двір підкине, і жарину у дзьобі принесе і скине просто на хату. Тоді все згорить, такий вогонь водою не заллєш і піском не засиплеш»[34].

Згідно легенди з Літинського повіту (Поділля), на *собаку* Ісус перетворив хлопчика, який особливо переслідував його, бігаючи за ним і гавкаючи[35]. Ймовірно, ця легенда виникла під впливом біблійної оповіді про покарання пророком Єлисеєм дітей, що насміхалися з нього[36].

На *жабу* Ісус Христос перетворив пихатого чоловіка, котрий спершу був бідний, ніхто не хотів йти до нього в куми, лиш один Ісус Христос погодився. Той забагатів, загордився і через якийсь час не пустив до хати жебраків (а то були перебрані Ісус Христос зі святим Петром) – за що й був вигнаний Ісусом у болото кумкати[37]. Тут кум стає саме жабою за принципом звуковидавання: жаба «кумкає». У закарпатській легенді з Келечина на Міжгірщині Ісус Христос

перетворив на жабу-коритянку жінку, котра поскупилась поділитися з ним і святим Петром хлібом, сховавшись під коритом. Коли святі мандрівники зайшли до хати, діти жінки за її наказом відповіли: «Мами не є дома, а без неї ми нічого з хижі не даємо». Як Ісус із Петром вийшли, діти кинулися до корита, перевернули його, а під ним – жаба. Корито приросло до її тіла[38]. Тут обіграна метафора «жаба давить» як жадібність. В цій легенді прямо не сказано, що жінку закляв Ісус Христос, та це розуміється в контексті.

Схожою є легенда про *свиню*. Під час мандрів світом Ісус Христос зайшов до євреїв. Ті вирішили позбиткуватися над ним: заховали жінку (єврейку) під ночви і запитали в Христа: що під ними? Той відповів: свиня. Відкрили – так і є, єврейка перетворилася на свиню. По суті, легенда є спробою українців пояснити собі, чому євреї не їдять такої смачної свинини[39].

На *ведмедя* Ісус Христос перетворив мірошника, котрий у вивернутому кожусі сховався під мостом, раптово вискочив і злякав криком Христа – за що був навічно заклятий у ведмедя: «Ну, то іди ж тепер у цій шкурі в усі краї світу, лякай людей, а люди лякатимуть тебе»[40]. Вище наведена схожа міфологічній легенда, де нема Божого втручання.

В одній з легенд про створення *крота* (де кротом стає син багатого брата, який позарився на поле бідного брата), суддею вже постає Бог: «Господь покарав багатого брата за братню кривду. Чекає він на сина, чось не приходить з поля; йде сам, приходить до ями, а там порожнє місце, тільки якусь нору темну видко. Злякався той багач, а голос Божий дався чути: «Твій син буде рити землю до суду-віку!»[41]. Тут яскраво відчувається пізніша християнізація давнього язичницького тексту, оскільки в усьому іншому (крім додавання Бога-судді) цей варіант легенди нічим не відрізняється від інших текстів про етіологію крота.

Аналізуючі деякі тексти про перевертнів, можемо помітити цікаву річ: щоб вважати тварину перевертнем людини, ця тварина має бути хоч чимось схожа на людину. Так, у легендах про крота згадується: «Так з багацього сина став крет. Тим-то він, коли ви бачили, руки й ноги такі має, як у християнина»[42], «І направду, як уважно подивитисі на кіртину, на її лабку, то так п'ять палчиків, як у маленької дитини, так гейби діточа ручка»[43]. Ведмідь нагадує собою людину тим, що може ставати на задні лапи і підошви його задніх лап досить схожі на підошви людини[44].

Більшість легенд про походження *коня* вважають його чортовим творінням (про що нижче). Але є й такий варіант: Ісус Христос перетворив на коня чорта, що заважав чоловікові орати, всівшись на борону[45]. В іншому варіанті цієї легенди це зробив ангел за Божим наказом[46].

Осторонь від інших текстів стоїть легенда про появу *бджіл*. Тут Ісус Христос перетворює не людину, а святого Петра, і не всього, а тільки його кишки – для того, щоб св. Петро не відчував голоду. Коли вони проходили пізніше повз рій бджіл, Ісус спитав : «Петре, та не пізнаєш? Тож-то твої телеса. Ти без них маєш вигоду, а пчоли з них будуть Богу на славу і людям на пожиток»[47].

Як зазначалося вище, згідно дуалістичного світогляду українців, диявол також виступає співтворцем поряд із Богом. Він творить нову тварину або з неживого матеріалу (переважно з глини, як і Бог), або перетворює на тварину людину, або переробляє вже створене Богом (в гірший бік). Сюжети таких легенд неавтохтонні і неавтентичні, вони занесені, як зазначалося вище, з мандрівною апокрифічною традицію з Балкан, однак деталі внесла місцева (українська) традиція[48].

Диявол творить з глини. *Вовка* зробив чорт, щоб довести Богові, що він теж може щось зробити, і більше, ніж Бог. Оскільки в дуалістичних апокрифічних легендах стосунки Бога і чорта завжди конкурентні, вони вічно сперечаються між собою, обдурюють один одного і намагаються насолити один одному (причому обоє однаково, тут образ Бога дуже десакралізований), то й у цій легенді чорт одразу хотів натравити вовка на Бога: «Ану, вовчику, ану, гузя на Бога» – вовк не рухався. Тоді Бог скомандував вовкові те саме: «Ану, вовчику, ану, гузя на дідька!» – тут вовк побіг на чорта, і той мусив рятуватися на вільсі (чортова кров потекла по дереву, цим пояснюється, чому у вільхи червона кора)[49]. Є тексти, в яких мовиться про етіологію одразу багатьох тварин: «*Вовків*, *собак*, *лисиць*, *диких кіз*, *кабанів*, *зайців* та інших чорт виліпив із глини»[50].

У низці легенд диявол спаскуджує божі творіння, утворюючи таким чином нових істот. Творення *кози* українці приписують чортові: в одних легендах він створив її за своєю подобою[51], в інших – почав задирати хвости вівцям, якими його наділив Бог, і так його вівці перетворилися на кіз[52]. (люди спостерегли, що у овець хвости опущені вниз, а у кіз задерті догори)[53]. Така нелюбов українців до кози пояснюється тим, що коза зовні нагадує чорта (точніше, українці уявляють собі чорта з мордою, рогами і ратицями кози); коза дуже перебирає харчами – що впало з ясел, уже не їсть, а топче ногами; українці вірять, що відьма не може відібрати молоко у кози, а у корови може, отже, коза й сама нечиста; кози значно норовливіші і неслухняніші за покірних овечок. Також кози об'їдають кору і листя дерев, піднімаючись вертикально на задні

ноги: в низці легенд згадується, що у чортових кіз повиростали пазурі на ногах, вони потікали від чорта на дерева, і саме стягаючи їх звідти, чорт позадирав або поодривав їм хвости. «Христос потім повідбивав паличкою козам пазури. Тому вони вже не лізли на високі дерева, але все-таки дряпалися на корчі і на криві дерева»[54]. Легенда, записана у 1925 р. на Поліссі (с. Радогоща Лугинського району Житомирської обл.), розповідає, як двом пастухам уночі в урочищі Козел (назва урочища походить від того, що там колись якийсь чоловік з іншого села забив козла без мети його з'їсти) з'явився козел, котрого один з пастухів спробував впіймати, та не зміг: нога козла зробилася тонкою, як голка, і сам він щезнув. Пастухи вирішили, що то не козел, то від нечистого[55]. Разом з тим, коза є яскравим персонажем новорічної однойменної драми, де виступає символом родючості, так званим «вегетативним демоном», адже «Де коза ходить, там жито родить, а де не буває, там вилягає»[56]. Таким чином, ставлення українців до кози є амбівалентним.

Двозначним є й ставлення українців до *коня*. В одній легенді мовиться: «Кінь – це перетворений янголом, за велінням Господа, диявол. Оскільки диявол може перетворюватися у будь-яку тварину, то і перетворився колись в коня, але Господь так його благословив, що він вже навіки лишився конем». Особливістю коня, яка впадає в око, між іншим, є те, що він постійно їсть і ніколи не наїдається. Цим Бог (у деяких варіантах – Богородиця) покарав його за те, що коли Спаситель народився і був покладений в ясла, то воли постійно прикривали його соломою і зігрівали його своїм диханням, а кінь солому цю стягав і з'їдав. Українці вірять, що слова Богоматері справдилися: кінь, скільки не їсть, завжди голодний; а віл, якщо голодний, може задовольнитися ремиганням[57].

Кінь може також уявлятися як одне із уособлень Смерті. Про це свідчать дві бувальщини, записані у 1984 р. на Хмельниччині: в першій дві дівчини йшли вночі в сусіднє село і побачили, як з одної хати до другої переходить великий гарний білий кінь. «А на другий день в тій хаті помер дід. То то, певно, смерть ходила»[58]. У другій легенді баба вночі визирнула в вікно, побачила свого коня і сказала дідові, щоб він його прив'язав. Дід не подивився у вікно на коня (можливо, завдяки цьому сам уникнув смерті), а пішов перевірити коней у стайні, повернувся і насварив бабу: ««Лягай спати, наші коні стоять, то не наш кінь!» А через тиждень баба Гапка померла. То, значить, Смерть ходила»[59].

Таке негативне ставлення до коня може видатися дивним, адже в пізній українській традиції кінь був обов'язковим атрибутом козака, а також господаря. Тобто кінь має цілком позитивну «ауру», крім того, є символом військової відваги (коли він поряд з козаком) і селянського добробуту (в селянському господарстві). Однак треба пам'ятати, що апокрифічна традиція і сюжети про коня як чогось диявольського прийшла на Україну задовго до того, коли кінь став звичною для українського побуту істотою. Традицію конярства і кінноти Європа запозичила у кочових народів, які мали століттями плекані традиції селекції коней, догляду за ними, дресирування тощо. В Україні традиції розведення коней пов'язуються з козацьким періодом. До Хмельниччини в Україні кінь в господарстві чи в козака був рідкістю. Відповідно, на час входження в народну культуру українців легенд дуалістичного характеру кінь був твариною не дуже поширеною, а отже, незвичною для загалу. А все нове на ті часи сприймалося як «від лукавого»[60]. Так само створеними чортом вважалися ремесла ковальство і мірошництво, адже прості селяни не зналися на секретах тих ремесел, на відміну від мірошників і ковалів[61].

Отже, різні пласти українського традиційного світогляду пропонують різні варіанти виникнення тварин – в період язичництва творцем тварини є людина, а з приходом християнства, точніше, із запозиченням дуалістичної апокрифічної традиції, деміургами в зооетіологічних легендах вже виступають Бог і диявол. Сучасний поділ тварин на ссавців, риб, птахів, комах, павукоподібних, молюсків, червів тощо традиційне суспільство, звісно, не знало. Селяни оцінювали диких тварин з утилітарної точки зору – чи вони потенційно несли користь селянинові (на них можна було полювати), чи шкоду (вбивали в лісі людей чи домашню худобу). Таких, від яких не було ні шкоди, ні користі, взагалі не помічали – українцям було цікаво говорити лише про те, що їх безпосередньо стосувалося. У християнських (апокрифічних) етіологічних легендах тварини, корисні селянам (яких вирощували у себе на молоко чи м'ясо, або на яких полювали в лісі) вважалися створеними Богом. Натомість тварини, які інтерпретувалися українським традиційним суспільством як небезпечні або шкідливі, або чия поведінка була дуже незвичною для людей, вважалися перевертнями з людей за гріхи або одразу створеними чортом.

[1] Сокіл В.В. Народні легенди та перекази українців Карпат / НАН України; Інститут народознавства. – К., 1995. – С. 27.

[2] Давидюк В. Ф. Первісна міфологія українського фольклору. – Луцьк, 2007. – С. 35.

[3] Гримич М. В. Традиційний світогляд та етнопсихологічні константи українців (Когнітивна антропологія). – К., 2000. – С. 206–207.

[4] Там само. – С. 73–75.

[5] Легенди нашого краю. – Ужгород, 1972. – С. 14–15.

[6] Золота скриня. Народні легенди й перекази з Північної Волині і Західного Полісся. / Зібр. і впорядк. В. Давидюк. – Луцьк, 1996. – С. 30–35.

[7] Борисенко В. К. Традиції та життєдіяльність етносу (на матеріалах святково-обрядової культури українців). Навч. посіб. – К., 2000. – С. 72.

[8] Золота скриня… – С. 35–36.

[9] Як виник світ: Легенди, колядки, балади. / Упорядк. В. Сокіл. – Львів, 2001. – С. 83.

[10] Як то було давно. Легенди, перекази, бувальщини, билиці та притчі Закарпаття у записах Івана Сенька. – Ужгород, 2003. – С. 38.

[11] Легенди Карпат. / Упор. Г. Г Гнатовича. – Ужгород, 1968. – С. 268; Легенди нашого краю… – С. 16.

[12] Легенди та перекази. / Упоряд. та примітки А. Л. Іоаніді, вст. ст. О. І. Дея. – К., 1985. – С. 84–85.

[13] Як то було давно… – С. 31–32.

[14] Легенди та перекази… – С. 85.

[15] Січова скарбниця. Легенди та перекази Нижньої Наддніпрянщини. / Упор. В. Чабаненко. – Запоріжжя, 1999. – С. 88.

[16] Панова люлька. Легенди, найдавніші народні перекази, демонологічні оповідки, повір'я, записані у с. Великий Ключів Коломийського р-ну Івано-Франківської обл. / Зібр. і упор. М. Савчук. – Івано-Франківськ, 1998. – С. 4.

[17] Легенди та перекази… – С. 81.

[18] Панова люлька… – С. 5.

[19] Золота вежа. Українські народні казки, легенди, притчі, перекази, загадки та приповідки. Записав Степан Пушик Від Доні (Євдокї) Юрчак із села Полика Івано-Франківської обл. у 1975–1979 рр. – Ужгород, 1983. – С. 193.

[20] Січова скарбниця... – С. 82–83.

[21] Українські народні казки, легенди, анекдоти. / Упор. В. Юзвенко. – К., 1989. – С. 363.

[22] Міфи та легенди українців. / Укл. Ю. Винничук. – Харків, 2015. – С. 47–48.

[23] Біблія. Буття 1:20-25.

[24] Гримич М.В. Традиційний світогляд… С. 35–36.

[25] Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1993. – С. 323–325, 330.

[26] Там само. – С. 322–324, 348–350, 358.

[27] Як виник світ... – С. 83.

[28] Борисенко В. К. Традиції… – С. 57.

[29] Булашев Г. Український народ у своїх легендах... – С. 348.

[30] Як то було давно… – С 36.

[31] Народная Библия: Восточнославянские этиологические легенды. / Сост. и коммент. О. В. Беловой; отв. ред. В. Я. Петрухин. – М., 2004. – С. 323–325.

[32] Легенди нашого краю… – С. 15–16; Легенди Карпат... – С. 269–270.

[33] Народная Библия… – С. 410–440.

[34] Золота скриня… – С. 12.

[35] Булашев Г. Український народ у своїх легендах… – С. 328.

[36] Біблія. Друга Книга Царів 2: 23-24.

[37] Як виник світ… – С. 75–76.

[38] Як то було давно… – С. 33.

[39] Сілецький Ю. Стереотип єврея в традиційному світогляді українців. // Нове життя старих традицій: Традиційна українська культура в сучасному мистецтві і побуті. Матеріали міжнародної наукової конференції в рамках V міжнародного фестивалю українського фольклору «Берегиня». / За ред. проф. В. Давидюка. – Луцьк, 2007. – С. 242.

[40] Булашев Г. Український народ у своїх легендах… – С. 341.

[41] Легенди та перекази… – С. 91.

[42] Там само.

[43] Панова люлька… – С. 5.

[44] Булашев Г. Український народ у своїх легендах… – С. 340.

[45] Як то було давно… – С. 31.

[46] Міфи та легенди українців... – С. 16–17.

[47] Легенди та перекази… – С. 86.

[48] Гримич М. В. Традиційний світогляд… – С. 190.

[49] Як то було давно… – С. 33–34, Легенди та перекази… – С. 77.

[50] Чубинський П. П. Мудрість віків: українське народознавство у творчій спадщині Павла Чубинського: у 2 кн. / Упоряд. С. К. Гаркавий, Ю. О. Іванченко. – К., 1995. – Кн. 1. – С. 61.

[51] Булашев Г. Український народ у своїх легендах… – С. 235.

[52] Легенди та перекази… – С. 91–92.

[53] Там само… – С. 91

[54] Легенди Карпат... – С. 264–265.

[55] Дашкевич В. Я. До питання про заложних тварин в уявленнях українського народу. // Українці: народні вірування, повір'я, демонологія. / За ред. А. П. Пономарьова та ін. – К., 1992. – С. 529–530.

[56] Курочкін О. В. Українські новорічні обряди: «Коза» і «Маланка» (з історії народних масок). – Опішне, 1995. – С. 56.

[57] Булашев Г. Український народ у своїх легендах… – С. 322.

[58] Українські міфи, демонологія, легенди. / Упор. М. К. Дмитренко. – К., 1992. – С. 113.

[59] Там само. – С. 114.

[60] Гримич М. В. Традиційний світогляд… – С. 190–191.

[61] Там само. – С. 186.

В статье рассматриваются народные представления украинцев о возникновении животных (зверей и птиц) на материалах этиологических легенд, возникших в период язычества и после введения христианства.

Ключевые слова: традиционное мировоззрение, космогонические представления, этиологические легенды, мифологические легенды, апокрифические легенды, демиург, животные, грех и наказание.

The article deals with the popular conceptions of the Ukrainians about the origin of animals and birds on the materials of etiological legends that appeared during the pagan period and after the introduction of Christianity.

Keywords: traditional worldview, cosmogonic conceptions, etiological legends, mythological legends, apocryphal legends, demiurge, animals, sin and punishment.